

alles gezegd. Dat komt aan het licht wanneer men zich de vraag stelt in welk opzicht de ethischen als erfgenaam van het Réveil beschouwd kunnen worden. Om die vraag te beantwoorden is het nodig zich af te vragen hoe de ethischen hun eigen positie in het Réveil beoordeelden.

La Saussaye – en ik zal mij in de beantwoording van de hierboven gestelde vraag tot hem beperken – heeft zich daarover meermalen, terloops maar ook opzettelijk, uitgelaten. Vooral in *De Nood der Kerk*,⁴⁹ in *La Crise*,⁵⁰ in *De godsdienstige bewegingen in haren oorsprong geschetst*⁵¹ en opnieuw in zijn open brief aan Hofstede de Groot, *Het wezen der theologie*,⁵² gaat La Saussaye uitvoerig op deze vraag in. Het beeld dat hij in deze geschriften schetst van het Réveil is dat van een 'krachtig godsdienstig leven', een 'strooming des Geestes', 'eene levenskracht', die vanuit het buitenland, Engeland, Zwitserland en Frankrijk, naar Nederland is overgewaaid en hier, op Nederlandse bodem, een eigen vorm heeft aangenomen, omdat het zich nestelde in de 'nationale school' van Bilderdijk. Daardoor kreeg het een 'anti-revolutionaire' plooi die het Réveil buiten Nederland niet bezat. La Saussaye beschouwde dit als een ongelukkige ontwikkeling. Hij schrijft dat ook hij bezwaren heeft tegen de Franse revolutie – welke christen zou dat niet hebben? –, maar dat tegelijkertijd die revolutie ook weer niet los gezien mag worden van Gods leiding in de geschiedenis, dat er met andere woorden ook een zegen in de Franse Revolutie verscholen kan liggen. Hij beschouwde het 'anti-revolutionaire' als een overwaaisel van Duitse bodem, een, vanwege de overname van het gedachtengoed van Stahl, 'lutherse' vorm die aan de opwekking in Nederland op kerkelijk en staatkundig gebied is gegeven. 'En zoo hebben wij dan genoemde opwekking, die in den beginne van zuiver godsdienstigen aard was, van lieverlede een meer kerkelijk-staatkundig karakter zien aannemen (...) die (...) den staatkundigen tegenstander ook als een kerkelijken tegenstander, als een vijand van de waarheid en van Christus moest beschouwen'.⁵³ En hij concludeerde: 'Ik mag het niet verzwijgen dat mij deze vermenging van godsdienstige en kerkelijke belangen, deze overgang op staatkundig gebied van hetgeen in zijnen oorsprong

49. D. Chantepie de la Saussaye, *De nood der kerk. Brief van de redacteur van het tijdschrift Ernst en Vrede aan het gezelschap van dien naam*, Leiden 1858.

50. D. Chantepie de la Saussaye, *La Crise religieuse en Hollande, Souvenirs et impressions*, Leiden 1860.

51. D. Chantepie de la Saussaye, *De godsdienstige bewegingen van dezen tijd in haren oorsprong geschetst*, Rotterdam 1863.

52. D. Chantepie de la Saussaye, *Het wezen der theologie, Brief aan den hoogleeraar P. Hofstede de Groot*, Rotterdam 1867.

53. *De Nood*, 6v.